शिक्षणशास्त्र

इयत्ता बारावी

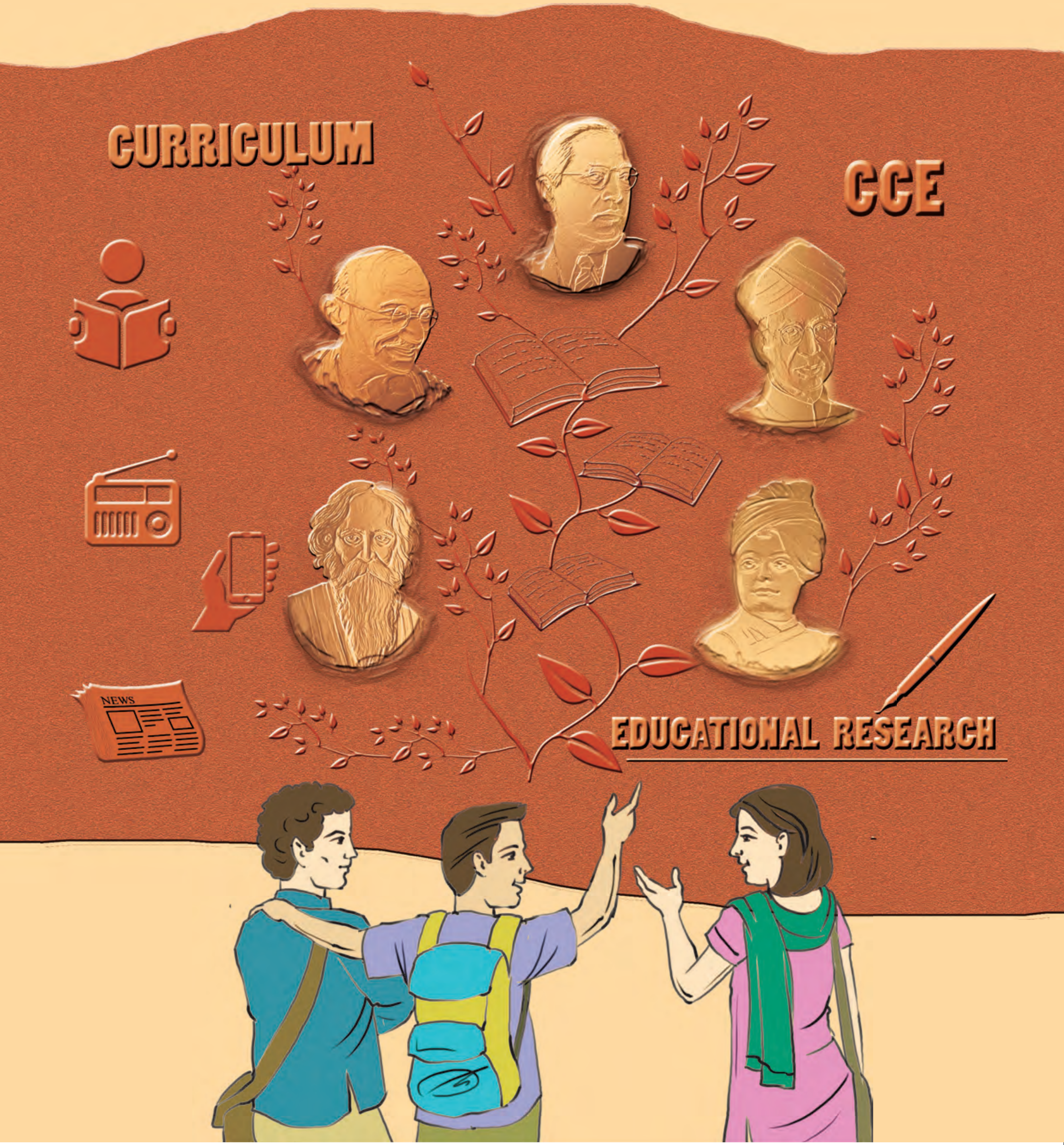

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास – २११६ (प्र.क्र.४३/१६) एसडी–४ दिनांक २५.०४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक ३०.०१.२०20 रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०–२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

शिक्षणशास्त्र

इयत्ता बारावी

I1V7Z6

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्–श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

प्रथमावृत्ती : २०२०
पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - ४११००४
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

शिक्षणशास्त्र समिती

डॉ. सुनिता वि. मगरे - अध्यक्ष
डॉ. मेघा म. उपलाने - सदस्य
डॉ. दत्तात्रेय पो. तापकीर - सदस्य
डॉ. ललिता रा. वर्तक - सदस्य
डॉ. चित्रा र. सोहनी - सदस्य
डॉ. सुरेश गो. इसावे - सदस्य
डॉ. प्राची रा. चौधरी - सदस्य
डॉ. आरती प्र. गांगुर्डे - सदस्य
डॉ. संतोष का. खिराडे - सदस्य
डॉ. प्रतिभा सु. पाटणकर - सदस्य
डॉ. अतुल प्र. कुलकर्णी - सदस्य
डॉ. प्रभाकर सु. बुधारम - सदस्य
डॉ. अलका सु. पोतदार - सदस्य सचिव

शिक्षणशास्त्र अभ्यासगट

श्री. धनाजी द. खेबडे
डॉ. भाऊसाहेब सो. आंधळे
डॉ. ज्ञानेश्वर गो. मगर
डॉ. वंदना श. पाटील
डॉ. महेश्वर गं. कळलावे
श्री. अमोल ल. देशपांडे
डॉ. अपर्णा रा. उकले
डॉ. विद्युल्लता ना. कोल्हे
डॉ. शेखर प्र. पाटील
डॉ. शेख म. वखियोद्दीन
डॉ. विजय बा. कापसे
श्री. दयाशंकर वि. वैद्य
श्रीमती ममता ज. दलाल
डॉ. महादेव स. डिसले
श्री. राजेंद्र श्री. गाडेकर
सिराज अनवर म. मिरान
श्री. प्रकाश अं. पिसे
डॉ. कल्पना तिवारी-उपाध्याय
डॉ. पल्लवी नि. वर्तक
डॉ. अर्चना सं. देसाई
डॉ. मनिषा नि. तेलंग
डॉ. अंजुषा ज. गावंडे
डॉ. पल्लवी य. सोमण
डॉ. रेवती प्र. नामजोशी

विशेष योगदान

डॉ. प्रवीण सुभाषराव मोहिते
संशोधन अधिकारी
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४

संयोजक

डॉ. अलका सु. पोतदार, विशेषाधिकारी हिंदी,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४
सौ. संध्या वि. उपासनी, सहायक विशेषाधिकारी हिंदी,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४

मुखपृष्ठ व चित्रांकन : यशवंत देशमुख

अक्षरांकन
रूना ग्राफिक्स, सिंहगड रोड, पुणे-४१

कागद
७० जी.एस.एम. क्रिमवोव्ह

मुद्रणादेश

मुद्रक

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. लिलाधर आत्राम
निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी मित्रमैत्रिणींनो,

इयत्ता बारावीच्या वर्गात आम्ही तुमचे सहर्ष स्वागत करतो. मागील वर्षी तुम्ही शिक्षणशास्त्र या ऐच्छिक विषयात प्रवेश केला होता. या विषयातील विविध उपशाखांचा परिचय तुम्हांला झाला. तुम्हांला हेदेखील समजले, की शिक्षणशास्त्र विषयामध्ये शैक्षणिक तत्त्वज्ञान, शैक्षणिक मानसशास्त्र, शैक्षणिक समाजशास्त्र, शैक्षणिक व्यवस्थापन, शैक्षणिक संशोधन अशा अनेक विषयांचा समावेश होतो. संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेचे स्वरूप समजावून घेण्यास शिक्षणशास्त्र विषयाची मदत होते.

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून आता तुमचा शिक्षणशास्त्र या विषयाशी अधिक प्रमाणात परिचय होणार आहे. या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणातून आणखी काही बाबींचे सखोल अध्ययन करावयास मिळेल. मागील वर्षी महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंतांचे शैक्षणिक विचार व शैक्षणिक योगदान अभ्यासता आले, तर या वर्षी भारतातील महाराष्ट्राबाहेरील शैक्षणिक विचारवंतांचे शैक्षणिक विचार व शैक्षणिक योगदान अभ्यासण्यास मिळणार आहे. त्याचप्रमाणे भारतातील विविध शैक्षणिक आयोग, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार, अधिनियम २००९ या विषयी तुम्हांस माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. अध्ययन प्रक्रियेची मूलभूत संकल्पना आणि तिची वैशिष्ट्ये, उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये, अभ्यासक्रम विकसनाची तत्त्वे, मूल्यमापन पद्‌धतीची वैशिष्ट्ये, शैक्षणिक संशोधनाच्या विविध पद्‌धती आणि शिक्षणक्षेत्रात नव्याने प्रविष्ट झालेले नवप्रवाह हे सर्व जाणून घेणे तुम्हांला शिक्षणशास्त्राचा विद्यार्थी म्हणून खूप उपयुक्त व महत्त्वाचे ठरणार आहे.

शिक्षणशास्त्र ही एक अत्यंत विकसनशील आणि संशोधनाधिष्ठित ज्ञानशाखा आहे. त्यामुळे शिक्षणशास्त्राच्या आशयामध्ये सातत्याने नवनवीन ज्ञानाची आणि संकल्पनांची भर पडत आहे. तसेच शिक्षणशास्त्र ही आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाची ज्ञानशाखा असल्यामुळे इतर अनेक विषयांमधील ज्ञानाची देवाणघेवाण होत असते. त्यातून शिक्षणशास्त्र अधिकाधिक समृद्‌ध होत चालले आहे.

तुम्ही जर तुमच्या या पुढील शैक्षणिक व व्यावसायिक भवितव्यात शिक्षणक्षेत्रात प्रवेश करू इच्छिणार असाल, शिक्षणशास्त्राचे उच्च शिक्षण घेऊ इच्छित असाल आणि शिक्षक अथवा शिक्षक प्रशिक्षक म्हणून कार्य करू इच्छित असाल, तर हे पाठ्यपुस्तक तुमच्यासाठी पायाभूत संदर्भ व मार्गदर्शक ठरेल असा विश्वास वाटतो. या सर्व प्रकरणांच्या अभ्यासाच्या माध्यमातून शिक्षणशास्त्रातील उत्तम ज्ञान व कौशल्य संपादन करा.

सदर पाठ्यपुस्तक तुम्हा सर्वांना शिक्षणशास्त्राच्या अधिक अभ्यासाची प्रेरणा देईल अशी खात्री आहे. तुमच्या अभ्यासाला तुम्ही आणखी संबंधित अवांतर वाचनाची जोड द्यावी, या विषयावर मित्रमैत्रिणींशी आणि शिक्षकांशी अधिकाधिक सफल चर्चा करून यातील स्वाध्यायांच्या साहाय्याने आपला अभ्यास अधिक परिपूर्ण करावा ही अपेक्षा आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या अग्र पृष्ठावर 'क्यूआर कोड' दिला आहे. त्यातून तुम्हांला डिजिटल पुस्तकाचाही आनंद घेता येईल.

तुमच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी हार्दिक शुभेच्छा!

(विवेक गोसावी)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे-४

पुणे
दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०
भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

इयत्ता बारावीच्या अखेरीस विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील क्षमता विकसित व्हाव्या, अशी अपेक्षा आहे.

अ.क्र.	प्रकरण	क्षमता विधाने
१.	भारतातील शैक्षणिक विचारवंत	✼ रवींद्रनाथ टागोर यांचे शैक्षणिक विचार सांगता येणे. ✼ रवींद्रनाथ टागोर यांचे शैक्षणिक योगदान सांगता येणे. ✼ स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक विचार सांगता येणे. ✼ स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक योगदान सांगता येणे. ✼ महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार सांगता येणे. ✼ महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक योगदान सांगता येणे. ✼ डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांचे शैक्षणिक विचार सांगता येणे. ✼ डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांचे शैक्षणिक योगदान सांगता येणे. ✼ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार सांगता येणे. ✼ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक योगदान सांगता येणे.
२.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शिक्षण	✼ विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्‌दिष्टे स्पष्ट करता येणे. ✼ विद्यापीठ शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी सांगता येणे. ✼ माध्यमिक शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ माध्यमिक शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्‌दिष्टे स्पष्ट करता येणे. ✼ माध्यमिक शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी सांगता येणे. ✼ भारतीय शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ भारतीय शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्‌दिष्टे स्पष्ट करता येणे. ✼ भारतीय शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी सांगता येणे. ✼ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची प्रमुख उद्‌दिष्टे स्पष्ट करता येणे. ✼ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✼ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ ची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये सांगितलेली शिक्षणाची ध्येये सांगता येणे. ✼ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ चे स्वरूप सांगता येणे. ✼ राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची प्रमुख तत्वे स्पष्ट करता येणे. ✼ राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✼ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार, अधिनियम २००९ ची पार्श्वभूमी सांगता येणे. ✼ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार, अधिनियम २००९ मधील तरतुदी सांगता येणे.
३.	सामाजीकरण	✼ सामाजीकरणाची संकल्पना सांगता येणे. ✼ सामाजीकरणात शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करता येणे. ✼ सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना सांगता येणे. ✼ सामाजिक परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✼ सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणारे घटक स्पष्ट करता येणे. ✼ सामाजिक परिवर्तनात शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करता येणे. ✼ समूह संपर्क माध्यमांची संकल्पना सांगता येणे. ✼ समूह संपर्क माध्यमांचे प्रकार स्पष्ट करता येणे. ✼ समूह संपर्क माध्यमांचे फायदे सांगता येणे. ✼ समूह संपर्क माध्यमांच्या मर्यादा सांगता येणे.

४.	अध्ययन प्रक्रिया	❋ अध्ययन प्रक्रियेची संकल्पना सांगता येणे. ❋ अध्ययन प्रक्रियेचे स्वरूप सांगता येणे. ❋ अध्ययन प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ अध्ययनावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करता येणे. ❋ अध्ययन संक्रमणाची व्याख्या सांगता येणे. ❋ अध्ययन संक्रमणाचे प्रकार स्पष्ट करता येणे. ❋ अध्ययनातून संक्रमित होणारे घटक स्पष्ट करता येणे. ❋ अध्ययन संक्रमणाचे फायदे सांगता येणे. ❋ प्रयत्न प्रमाद अध्ययन उपपत्तीची प्रयोगाच्या आधारे वैशिष्ट्ये सांगता येणे. ❋ थॉर्नडाईक यांनी मांडलेले अध्ययनविषयक नियम स्पष्ट करता येणे. ❋ प्रयत्न प्रमाद अध्ययन उपपत्तीचे शैक्षणिक महत्त्व सांगता येणे. ❋ मर्मदृष्टीमूलक अध्ययन उपपत्तीच्या प्रयोगाच्या आधारे अध्ययनाचे टप्पे सांगता येणे. ❋ मर्मदृष्टीमूलक अध्ययन उपपत्तीचे शैक्षणिक महत्त्व सांगता येणे.
५.	शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन	❋ उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापकाची गुणवैशिष्ट्ये सांगता येणे. ❋ वर्गव्यवस्थापक म्हणून शिक्षकांची कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ शिक्षण सचिवांची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ आयुक्त (शिक्षण) यांची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ शिक्षण संचालकांची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र या संस्थेची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे. ❋ महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषदेमार्फत आयोजित केल्या जाणाऱ्या परीक्षा सांगता येणे. ❋ महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषदेची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करता येणे.
६.	अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक मूल्यमापन	❋ अभ्यासक्रमाची संकल्पना सांगता येणे. ❋ अभ्यासक्रमाचे घटक स्पष्ट करता येणे. ❋ अभ्यासक्रम विकसनाची तत्त्वे स्पष्ट करता येणे. ❋ शैक्षणिक मूल्यमापनाची संकल्पना सांगता येणे. ❋ शैक्षणिक मूल्यमापनाचे घटक स्पष्ट करता येणे. ❋ मापन आणि मूल्यमापन यांतील फरक सांगता येणे. ❋ सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाचा अर्थ सांगता येणे. ❋ सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाच्या पद्धती स्पष्ट करता येणे. ❋ आकारिक मूल्यमापनाचा अर्थ स्पष्ट करता येणे. ❋ आकारिक मूल्यमापन करताना उपयोगात आणली जाणारी साधने व तंत्रे सांगता येणे. ❋ संकलित मूल्यमापनाचा अर्थ स्पष्ट करता येणे. ❋ आकारिक मूल्यमापन आणि संकलित मूल्यमापन यांतील फरक सांगता येणे. ❋ सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन करताना विचारात घ्यावयाची उद्दिष्टे स्पष्ट करता येणे. ❋ लेखी परीक्षेचे फायदे व मर्यादा सांगता येणे. ❋ तोंडी परीक्षेचे फायदे व मर्यादा सांगता येणे. ❋ तोंडी परीक्षा आणि लेखी परीक्षा यांतील फरक सांगता येणे. ❋ प्रात्यक्षिक परीक्षेसाठी आवश्यक असलेल्या बाबी स्पष्ट करता येणे. ❋ प्रात्यक्षिक परीक्षेचे फायदे व मर्यादा सांगता येणे. ❋ ऑनलाईन परीक्षेचे फायदे व मर्यादा सांगता येणे.

७.	शैक्षणिक संशोधन पद्धती	✻ ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अर्थ सांगता येणे. ✻ ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अर्थ सांगता येणे. ✻ वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अर्थ सांगता येणे. ✻ प्रायोगिक संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ संशोधनाच्या सर्वसामान्यपणे वापरात येणाऱ्या पायऱ्या सांगता येणे. ✻ माहिती संकलनाची साधने सांगता येणे. ✻ प्रश्नावलीचे फायदे सांगता येणे. ✻ प्रश्नावलीच्या मर्यादा सांगता येणे. ✻ मुलाखत सूचीचे फायदे सांगता येणे. ✻ मुलाखत सूचीच्या मर्यादा सांगता येणे. ✻ संपादन कसोटीचे फायदे सांगता येणे. ✻ संपादन कसोटीच्या मर्यादा सांगता येणे.
८.	शिक्षणातील नवप्रवाह	✻ सर्वसमावेशक शिक्षणाची संकल्पना सांगता येणे. ✻ सर्वसमावेशक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ दिव्यांगांसाठी असणाऱ्या शासकीय योजना सांगता येणे. ✻ सर्वसमावेशक शिक्षणाचे फायदे सांगता येणे. ✻ सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या मर्यादा सांगता येणे. ✻ मुक्त शिक्षणाची संकल्पना सांगता येणे. ✻ मुक्त शिक्षणाची कार्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ मुक्त शिक्षणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ संमिश्र अध्ययनाची संकल्पना सांगता येणे. ✻ संमिश्र अध्ययनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ संमिश्र अध्ययनाचे फायदे सांगता येणे. ✻ संमिश्र अध्ययनाच्या मर्यादा सांगता येणे. ✻ ज्ञानरचनावादाची संकल्पना सांगता येणे. ✻ ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया सांगता येणे. ✻ ज्ञानरचनावादाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ ज्ञानरचनावादाचे फायदे सांगता येणे. ✻ ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोनातून शिक्षकांची भूमिका सांगता येणे. ✻ ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांची भूमिका सांगता येणे. ✻ कौशल्याधारित शिक्षणाची संकल्पना सांगता येणे. ✻ कौशल्याधारित शिक्षणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. ✻ कौशल्याधारित शिक्षणाचे फायदे सांगता येणे.

शिक्षकांसाठी

- शिक्षणशास्त्र या विषयाच्या अध्यापनाचा मुख्य उद्‌देश शिक्षणाची प्रक्रिया बारकाईने समजून देणे असल्यामुळे शिक्षकांनी प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकातील आशयाशी संबंधित विविध तपशील प्रभावी रीतीने विद्यार्थ्यांसमोर मांडणे अपेक्षित आहे.
- प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक हे आपले सहायक व मार्गदर्शक म्हणून असणार आहे. ते सर्वस्व नव्हे, म्हणून त्यातील आशयावर आधारित अवांतर माहिती आकर्षक पद्‌धतीने सादर करणे आवश्यक आहे.
- संपूर्ण पाठ्यपुस्तकात दिलेली विविध चित्रे, आकृत्या आणि तक्त्यांचा उपयोग आपले अध्यापन सुलभ करण्यासाठी करावा.
- विद्यार्थ्यांना स्वअध्ययनाची सवय लावावी. त्यासाठी योग्य ते आवश्यक मार्गदर्शन करीत रहावे. त्याकरिता पाठ्यपुस्तकात सर्वत्र दिलेले 'इंटरनेट माझा मित्र' हे सदर उपयुक्त ठरेल.
- विद्यार्थी अधिकाधिक कृतिशील, चिंतनशील आणि नवनिर्मितीशील राहतील या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न करावेत.
- अध्यापन करीत असता व्याख्यान पद्‌धती सोबतच प्रश्नोत्तरे, चर्चा, गटचर्चा, वादविवाद, भूमिकाभिनय, प्रदर्शन अशा विविध पद्‌धतींचा आणि तंत्रांचा परिणामकारक वापर करावा.
- अधूनमधून बाहेरील तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करावीत.
- काही महत्त्वाच्या पारिभाषिक संज्ञांच्या पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या व्याख्यांखेरीज आणखी काही प्रमाणभूत व्याख्या देण्यास हरकत नाही.
- प्रत्येक मुद्‌दा स्पष्ट करीत असताना जास्तीतजास्त समर्पक उदाहरणे देत जावे.
- शिकवलेल्या भागाचे वेळोवेळी मूल्यमापन करीत जावे.
- पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या 'सांगा पाहू' 'चर्चा करा', 'यादी करा', 'वर्गीकरण करा', इत्यादी सदरांतर्गत दिल्या गेलेल्या प्रश्नांची उत्तरे सोडवण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करा, तसेच 'लक्षात ठेवा', 'माहीत आहे का तुम्हांला?' या सदरांमध्ये दिलेल्या माहितीकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधा.
- अध्यापन करीत असताना या पाठ्यपुस्तकाचे प्रकट वाचन करणे अपेक्षित नाही, तर त्याचे मौन वाचन करून घेता येईल व त्यावर चर्चा घडवून आणता येईल. विद्यार्थ्यांना त्यांचे विचार व मते व्यक्त करण्यास सांगता येईल.
- तुमचे अध्यापन व विद्यार्थ्यांचे अध्ययन हे केवळ पाठ्यपुस्तकाच्या मजकुरापुरते मर्यादित राहू नये, तर त्यामध्ये समर्पक अशा अवांतर वाचनाची जोड द्यावी.
- पाठ्यपुस्तकामध्ये आलेल्या आशयासंदर्भात ज्या शैक्षणिक संस्थांचा उल्लेख आला आहे, त्या संस्थांना भेटी आयोजित करून विद्यार्थ्यांना त्या संस्थांविषयी अधिक माहिती घेण्यास उद्युक्त करावे.

* अनुक्रमणिका *

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्र.
प्रकरण १.	भारतातील शैक्षणिक विचारवंत	१ ते १२
प्रकरण २.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शिक्षण	१३ ते २१
प्रकरण ३.	सामाजीकरण	२२ ते ३३
प्रकरण ४.	अध्ययन प्रक्रिया	३४ ते ३९
प्रकरण ५.	शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन	४० ते ४६
प्रकरण ६.	अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक मूल्यमापन	४७ ते ५७
प्रकरण ७.	शैक्षणिक संशोधन पद्धती	५८ ते ६४
प्रकरण ८.	शिक्षणातील नवप्रवाह	६५ ते ७४
	पारिभाषिक संज्ञा	७५ व ७६